चतुर्थः पाठः

चत्वारो वेदाः

[भारतवर्षस्य सांस्कृतिकनिधिषु वेदाः प्रधानपदं धारयन्ति। संसारस्य उपलब्धग्रन्थेषु ते एव प्राचीनतमाः सन्ति। भारतीयाः सर्वेऽपि वेदसम्बन्धेन गौरवमनुभवन्ति। ज्ञानस्य पर्याय एव वेदो वर्तते। शास्त्राणि वेदानामुद्धरणैः स्वसिद्धान्तान् प्रतिपादयन्ति। प्रस्तुते पाठे चतुर्णां वेदानां स्वरूपं मुख्यं च प्रतिपाद्यं दर्शितमस्ति।]

अस्माकं प्राचीना संस्कृतिर्वेदेषु सुरक्षिता वर्तते। संसारस्य च प्राचीनतमं साहित्यं वेदेषूपलभ्यते। सप्तसिन्धुप्रदेशे निवसन्तः ऋषयस्तात्कालिकं सर्वं ज्ञानं वेदरूपमधारयन्। विशेषतो यज्ञसंचालनाय एकस्यापि वेदस्य चत्वारि रूपाणि कृतान्यासन्। अतएव चत्वारो वेदाः इति परम्परा प्रवृत्ता। ते च वेदाः ऋग्वेदः यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदश्चेति सन्ति।

ऋग्वेदः प्राचीनतमान् मन्त्रान् धारयति। अतएव इतिहासस्य विद्वांसस्तस्य महत्त्वमतितरां मन्यन्ते। अयं वेदो दशसु मण्डलेषु विभक्तः। प्रतिमण्डलं च ऋक्समूहरूपाणि सूक्तानि बहूनि विद्यन्ते। सूक्तानां देवताः ऋषयः छन्दांसि च पृथक् सन्ति। सम्पूर्णे ऋग्वेदे 1028 सूक्तानि, 10552 ऋचः वर्तन्ते। ऋचः एव मन्त्राः अपि कथ्यन्ते। ऋग्वेदे देवानामावाहनार्थं मन्त्रा इति कर्मकाण्डोपयोगः।

यजुर्वेदः शुक्ल-कृष्णरूपेण द्विविधः। प्रायेण शुक्लयजुर्वेदः एव उत्तरभारते प्रचलितः। तस्मिन् चत्वारिंशदध्यायाः सन्ति। अध्यायेष्वनेके गद्य-पद्यात्मका मन्त्राः सन्ति। तेषु मुख्यतो विविधकर्मसम्पादनाय विधयो दर्शिताः। यजुर्वेदस्य अर्थ एव वर्तते यज्ञवेदः। प्रचलिते शुक्लयजुर्वेदे 1975 मन्त्राः संकलिताः। यज्ञेष्वस्य वेदस्य व्यापकः प्रयोगः।

सामवेदः प्रायेण ऋग्वेदस्य गेयात्मकैर्मन्त्रैः संकलितः। तत्र यज्ञे समाहूतानां देवानां प्रसादनं लक्ष्यमस्ति। प्रसादनं च गानेन भवति। अतएव सामवेदस्य गायकाः उद्गातारः कथ्यन्ते। भारतीयं संगीतं सामवेदादेव प्रारभते। सामवेदे 1875 मन्त्राः सन्ति। सामवेदश्च पूर्वार्चिक-उत्तरार्चिकभागयोः विभक्तः।

अथर्ववेदो लौकिकं वैज्ञानिकं च विषयं विशेषेण धत्ते। अयं विंशतिकाण्डेषु विभक्तः। प्रतिकाण्डं च सूक्तानि वर्तन्ते, सूक्तेषु च ऋग्वेदवत् मन्त्राः सन्ति। सम्पूर्णेऽथर्ववेदे 730 सूक्तानि, 5987 मन्त्राश्च विद्यन्ते। अत्र द्वादशे काण्डे भूमिसूक्तं वर्तते यत्र मातृभूमेः स्तुतिर्विस्तरेण कृता।

एते सर्वे वेदाः मन्त्राणां संकलनत्वेन संहिताः अपि कथ्यन्ते। तदनन्तरं तद्व्याख्यारूपाणि ब्राह्मणानि बहूनि वर्तन्ते कर्मकाण्डपराणि। दार्शनिकचिन्तनपराणि आरण्यकानि, शुद्धदर्शनपराः उपनिषदश्च विकसिताः। सर्वेऽप्येते वेदसंहितानां कृते पृथक्-पृथक् सन्ति। अपि च वेदानामङ्ग.रूपेण शिक्षा, कल्पः, व्याकरणं, विनरुक्तं, छन्दः, ज्योतिषं चेति षड्वेदाङ्ग.ानि विपुलं साहित्यं प्रस्तुवन्ति। सर्वमिदं मिलित्वा विशालं वैदिकं साहित्यमिति वर्तते।

शब्दार्थाः

प्रवृत्ता	प्रारब्धा, प्रचलिता	चल पड़ी, प्रचलित हुई
अतितराम्	अधिकतरम्	और भी अधिक
आवाहनार्थम्	आवाहनाय	बुलाने के लिए
कर्मकाण्डम्	याज्ञिकः क्रियासमूहः	यज्ञकार्य
विधयः	विधानानि	नियम
गेयात्मकैः	गानयोग्यैः	गाने के योग्य
प्रसादनम्	प्रीतिजननम् आराधनम्	प्रसन्न करना
संकलनत्वेन	संग्रहकारणेन	संग्रह होने के कारण
उपलभ्यते	प्राप्यते	पाया जाता है
प्रतिपादयन्ति	वर्णयन्ति	प्रतिपादन करते हैं
प्रारभते	आरभते	प्रारम्भ होता है
धत्ते	धारयति	धारण करता है
प्रस्तुवन्ति	प्रस्तुतं कुर्वन्ति	प्रस्तुत करते हैं

व्याकरणम्

(क) सन्धिविच्छेदः

संस्कृतिर्वेदेषु – संस्कृतिः + वेदेषु

ऋषयस्तात्कालिकम् – ऋषयः + तात्कालिकम्

कृतान्यासन् – कृतानि + आसन्

अथर्ववेदश्चेति – अथर्ववेदः + च + इति

देवानामावाहनार्थम् – देवानाम् + आवाहन + अर्थम्

चत्वारिंशदध्यायाः – चत्वारिंशत् + अध्यायाः

यज्ञेष्वस्य – यज्ञेषु + अस्य

गेयात्मकैर्मन्त्रैः – गेयात्मकैः + मन्त्रैः

सामवेदादेव – सामवेदात् + एव

अध्यायेष्वनेके – अध्यायेषु + अनेके

(ख) प्रकृति-प्रत्यय विभागः

उपलभ्यते – उप + Öलभ् + कर्मवाच्य (य) + लट् लकार

प्रवृत्ता – प्र + Öवृत् + क्त + टाप्

दर्शिता – Öदृश् + णिच् + क्त + टाप्

मिलित्वा – Öमिल् + क्त्वा

विभक्तः – वि + Öभज् + क्त

कृता – Öकृ + क्त + टाप्

निवसन्तः – नि + Öवस् + शतृ

अभ्यासः (मौखिकः)

1. उत्तराणि वदत–

(क) अस्माकं प्राचीना संस्कृतिः कुत्र सुरक्षिता अस्ति?

(ख) वेदाः कति सन्ति?

(ग) ऋग्वेदः कीदृशान् मन्त्रान् धारयति?

(घ) ऋग्वेदे कति सूक्तानि सन्ति?

(ङ) यजुर्वेदे कति अध्यायाः सन्ति?

2. वेदाङ्ग.ानां नामानि वदत।

अभ्यासः (लिखितः)

1. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत–

(क) संसारस्य प्राचीनतमं साहित्यं कुत्र उपलभ्यते?

(ख) ऋग्वेदः कति मण्डलेषु विभक्तः?

(ग) सामवेदः ऋग्वेदस्य कीदृशैः मन्त्रैः संकलितः?

(घ) अथर्ववेदस्य द्वादशे काण्डे कस्याः स्तुतिः?

(ङ) वेदाङ्ग.ानि कति सन्ति?तेषां नामानि लिखत।

ü. संस्कृतेऽनुवादं कुरुत–

(क) वेद चार हैं।

(ख) वेद संसार का सबसे प्राचीन साहित्य है।

(ग) हमारी प्राचीन संस्कृति वेदों में निहित है।

(घ) अथर्ववेद में लौकिक विषय आये हैं।

(ङ) हमें वेद पढ़ना चाहिए।

योग्यता-विस्तार

वेद भारत के ही नहीं, संपूर्ण विश्व के प्रथम उपलब्ध ग्रन्थ हैं। ये वैदिक भाषा में हैं जो संस्कृत का ही प्राचीन रूप है। चारों वेदों के मन्त्रों का संकलन यज्ञ की दृष्टि से हुआ है। यज्ञ में देवों के आवाहन के मंत्र ऋग्वेद में, यज्ञ के विधि-विधान के मंत्र यजुर्वेद में, देवों को प्रसन्न करने के लिए संगीतमय मंत्र सामवेद में और यज्ञ के विघ्नों के निवारक मंत्र अथर्ववेद में हैं।

वेद को पुरुष का रूप देकर उसके छः प्रमुख अंगों के रूप में छः वेदांग (शास्त्र) बने। शिक्षा (उच्चारण का शास्त्र) नासिका है, कल्प (यज्ञ-विधान का शास्त्र) हाथ है, ज्योतिष (काल ज्ञान का शास्त्र) नेत्र है, निरुक्त (अर्थज्ञान का शास्त्र) कान है, छन्द (पद्यात्मक मंत्रों में चरण-व्यवस्था का शास्त्र) पैर है और व्याकरण (शुद्ध वाणी का शास्त्र) मुख है। इसलिए ये वेदांग (वेद के उपकारक) कहे गये हैं। अङ्ग. उपकारक होते हैं। कहा गया है– साङ्गं. वेदमधीयीत (वेद को अङ्ग.ों के साथ पढ़ना चाहिए।)

पञ्चमः पाठः

संस्कृतस्य महिमा

[गुरुशिष्यमध्ये संस्कृतकक्षायां संस्कृतभाषायाः महत्त्वविषये रोचकः संवादः पाठेऽस्मिन् वर्तते। अनेन संवादेन छात्राणां ज्ञानवृद्धिः जिज्ञासा च प्रवर्तेते। संस्कृतस्य व्यापकत्वं शब्दरचनाशक्तिम् अन्यमुपयोगं च दर्शयति पाठोऽयम् ।]

(संस्कृतशिक्षकः कक्षां प्रविशति। छात्राः स्वस्थानादुत्थाय अभिवादनं कुर्वन्ति।)

शिक्षकः – उपविशन्तु सर्वे। अद्य संस्कृतस्य महत्त्वं कथयामि।

रमेशः – गुरुदेव! अपि संस्कृतस्य अध्ययनं लाभकरम्?

शिक्षकः – न जानासि वत्स?संस्कृतं विना न संस्कृतिः।

राजीवः – का नाम संस्कृतिः?

शिक्षकः – संस्कृते एव आचाराः विचाराः भावनाश्च सन्ति। यत्रेमे भवन्ति, तत्रैव संस्कृतिः।

पुष्करः – कथयन्ति जनाःयत् इयं मृता भाषा।

शिक्षकः – वत्स! ज्ञानहीनास्ते। अस्यामेव भारतीयभाषाणां जीवनम्। अस्या एव भारतीयाः भाषाः निर्गताः। एतदर्थं सा भाषाणां जननी कथ्यते। नेयं मृता भाषा, अपितु अजरा अमरा चेति। अद्यापि सा जीवति।

रमेशः – अस्यामेव भारतीयभाषाणां जीवनम्?

शिक्षकः – अथ किम्? सर्वाः भारतीयभाषाःसंस्कृतभाषायाः ऋणं धारयन्ति। अत्रैव प्राचीनं वेदादिशास्त्रं रचितम्।

कमालः – शब्दज्ञानाय संस्कृतकोशोऽपि वर्तते किम् ?

शिक्षकः – आम् आम्। प्राचीनाः नवीनाश्च अनेके संस्कृतकोशाः सन्ति। शब्दरचनाविधिरपि व्याकरणे वर्तते। तेन लक्षशः शब्दाः निर्मीयन्ते, अन्यासु भाषासु प्रदीयन्ते।

पुष्करः – अस्याः व्याकरणम् अपूर्वं तर्हि।

शिक्षकः – अत्र पाणिनिः श्रेष्ठः वैयाकरणः आसीत्। तत्सदृशः न कुत्रापि वैयाकरणो जातः।

लतिका: – किं पाणिनिसमानः कुत्रापि वैयाकरणो नास्ति?

शिक्षकः – आम्, अस्योत्तरं सर्वत्र मौनमस्ति।

रमाः – गुरुदेव! मम पिता कथयति यत् संगणके (कंप्यूटरयन्त्रे) अपि संस्कृतं सहायकं भवति।

शिकक्षः – सत्यं वदति ते पिता। अपि च– योगशास्त्रे पतञ्जलिकृतं योगदर्शनमपि अपूर्वम्।

कमालः – पूज्यवर। श्रूयते यत् संस्कृते क्रियारूपाणि असंख्यानि सन्ति।

शिक्षकः – सत्यमेतत्। धातवः एव द्विसहस्राधिकाः। तेषां दशलकारेषु नाना रूपाणि भवन्ति। सर्वेषु लकारेषु नव-नव रूपाणि सन्ति।

पुष्करः – धातवोऽपि त्रिधा भवन्ति इति भवान् उक्तवान्।

शिक्षकः – आम्। केचिद् आत्मनेपदिनः, केचित् परस्मैपदिनः, केचिद् उभयपदिनः। एवं त्रिधा ते भवन्ति।

रहीमः – तदा तु भाषेयम् अतीव जटिला।

शिक्षकः – न न। सरलापि सा, कठिनापि सा। सामान्यप्रयोगे सरला, गूढविषयनिरूपणे जटिला। यथेच्छं प्रयोगः क्रियते।

रमाः – गुरुदेव! किं विज्ञानानि अपि संस्कृते सन्ति?

शिक्षकः – किं कथयसि?भूगोल-खगोलविषये आर्यभटीयम्, बृहत्संहिता इत्यादयः ग्रन्थाः प्रसिद्धाः।

राजीवः – अतः परं नास्ति किमपि?

शिक्षकः – कथं नास्ति?बीजगणितं चिकित्साशास्त्रं भौतिकविज्ञानं रसायनशास्त्रं वनस्पतिविज्ञानं वास्तुविज्ञानं विधिशास्त्रं संगीतशास्त्रम् इत्यादीनि नानाग्रन्थेषु प्रकाशितानि सन्ति। प्राचीनं भारतीयं विज्ञानं पठितव्यम्।

रमाः - किं प्रतियोगिपरीक्षासु संस्कृतम् उपयोगि वर्तते?

शिक्षकः - प्रायः सर्वत्र प्रशासनिकपरीक्षासु संस्कृतमपि ऐच्छिको विषयः।

रहीमः - तदा तु इयमतीव उपयोगिनी भाषा।

शिक्षकः - अथ किम्।

पुष्करः - तर्हि नूनमेव सर्वैरस्माभिः मनोयोगेन संस्कृतं पठनीयम्। धन्येयं भाषा।

शब्दार्थाः

अथ किम्	आम्, निर्विवादम्	हाँ, अवश्य
अजरा	अनश्वरा, न भवति जीर्णा	क्षीण न होने वाली
लक्षशः (लक्ष + शस्)	अनेक-लक्षसंख्यायाम्	लाखों की संख्या में
निर्मीयन्ते	रच्यन्ते	रचे जाते हैं, बनते हैं
त्रिधा (त्रि + धा)	त्रिविधाः	तीन प्रकार के
जटिला (जटा + इलच्)	कठिना	उलझी हुई, कठिन
गूढः (Öगुह + क्त)	कठिनः, गहनः	कठिन, भारी
यथेच्छम्	इच्छानुसारेण	इच्छा के अनुसार
मनोयोगेन	ध्यानसहितम्	मन लगाकर
निर्गताः	उत्पन्नाः	निकली हैं

व्याकरणम्

(क) व्युत्पत्ति :

संस्कृतिः - सम् + Öकृ + क्तिन्

संस्कृतम् - सम् + Öकृ+ क्त

उत्थाय - उद् + Öस्था + ल्यप्

मृता - Öमृञ् + क्त + टाप्

त्रिधा - त्रि + धा (तद्धित प्रत्यय)

आर्यभटीयम् - आर्यभट + छ

तर्हि - तद् + र्हिल्

जीवनम् - ☒जीव् + ल्युट्

जटिला - जटा + इलच् + टाप्

(ख) सन्धि-विच्छेद :

ज्ञानहीनास्ते - ज्ञानहीना: + ते

नेयम् - न + इयम्

विधिरपि - विधि: + अपि

कोशोऽपि - कोश: + अपि

नास्ति - न + अस्ति

सर्वैरस्माभि: - सर्वै: + अस्माभि:

अभ्यास: (मौखिक:)

1. एकपदेन उत्तरं वदत

उदाहरणम्– **रामं विना का नास्ति - अयोध्या**

(क) संस्कृतं विना का नास्ति?

(ख) कस्य अध्ययनम् आवश्यकम्?

(ग) संस्कृते के सन्ति?

(घ) संस्कृतं प्रति जना: किं कथयन्ति?

(ङ) कस्यां भाषायां वेदा: उपलभ्यन्ते?

(च) पाणिनि: कस्मिन् शास्त्रे निपुण:?

2. एकवाक्येन उत्तरं दत्त

उदाहरणम्– **किम् अध्ययनं आवश्यकम्? संस्कृताध्ययनम् आवश्यकम्।**

(क) कस्यां भाषायां शब्द निर्माण-पद्धतिरस्ति?

(ख) कस्या: भाषाया: व्याकरणम् अपूर्वम्?

(ग) संगीतरत्नाकरः कस्मिन् शास्त्रे ग्रन्थः?

(घ) धातवः कतिधा सन्ति?

(ङ) आर्यभटः कस्य शास्त्रस्य ग्रन्थकारः?

अभ्यासः (लिखितः)

1. सन्धिविच्छेदं कुरुत–

वार्तालापः, नेयम्, एतदर्थम्, अत्रैव, विषयेऽस्मिन्

2. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्नान् रचयत–

(क) <u>संस्कृतं</u> विना न संस्कृतिः।

(ख) <u>संस्कृते</u> एव आचारादयः।

(ग) भारतीयाः भाषा अस्याः <u>ऋणं</u> धारयन्ति।

(घ) <u>दश</u> उपनिषदः सन्ति।

(ङ) पाणिनिः <u>वैयाकरणः</u> अस्ति।

3. अधोलिखितवाक्येषु कोष्ठकात् समुचितं पदमादाय रिक्तस्थानानि पूरयत–

(क) संस्कृतं विना न ....। (**ज्ञानम्, संस्कृतिः, संरक्षणम्**)

(ख) भाषाणां जननी ....। (**संस्कृतम्, हिन्दी, अंग्रेजी**)

(ग) इयं भाषा .... अस्ति। (**अजरा-अमरा, मृता**)

(घ) क्रियार्थं .... लकाराः सन्ति। (**पञ्च, दश, अष्टौ**)

(ङ) व्याकरणशास्त्रस्य लेखकः ....। (**यास्कः, पाणिनिः**)

4. संस्कृतभाषायामनुवादं कुरुत–

विनय के बिना विद्या व्यर्थ है। ज्ञान के विना सुख नहीं। राम के विना अयोध्या नहीं। वेद चार हैं। पुराण अठारह हैं। स्मृतियाँ 108 हैं।

योग्यता-विस्तारः

(क) अस्मिन् पाठे संस्कृतस्य वैशिष्ट्यं वर्णितमस्ति। संस्कृते एव संस्काराः संस्कृतयश्च वर्तन्ते। अष्टादश पुराणानि चत्वारो वेदाः उपनिषदोऽपि अत्रैव। सर्वाणि शास्त्राणि संस्कृतभाषायां सन्ति। सङ्गणकेऽपि अस्याः योगदानमपूर्वम्।

(ख) **'अपि'** शब्दस्य प्रयोगः वाक्यस्य आदौ यदि भवेत् तदा स प्रश्नवाचकः। यथा–

अपि त्वं गच्छसि?

अपि भवान् पठति?

अपि अहं गच्छामि?

(ग) पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् एभिर्योगे द्वितीया स्यात् पञ्चमी, तृतीया च। यथा–

रामं/ रामेण/ रामात् पृथक् न वसामि

संस्कृतं/ संस्कृतेन/ संस्कृतात् विना न संस्कृतिः

(घ)

रेखागणितस्य ज्ञाता	–	बौधायनः
बीजगणितस्य	–	आर्यभटः
शल्यचिकित्सायाः	–	सुश्रुतः
पशुचिकित्सायाः	–	शालिहोत्रः
भौतिकविज्ञानस्य	–	कणादः
रसायनविज्ञानस्य	–	पतञ्जलिः
भाषाविज्ञानस्य	–	यास्क, पाणिनिः, पतञ्जलिः
विधिशास्त्रस्य	–	मनुः
विधिविज्ञानस्य	–	याज्ञवल्क्यः नारदः
कामशास्त्रस्य	–	वात्स्यायनः

(ङ) (i) दश लकाराः भवन्ति – लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट्, लोट्, लङ्, लिङ्, लुङ्, लृङ्।

(ii) धातुः त्रिधा– आत्मनेपदी परस्मैपदी उभयपदी च।

आत्मनेपदी यथा – लभते लभेते लभन्ते।

परस्मैयदी यथा – पठति पठतः पठन्ति।

उभयपदी यथा – कुरुते कुर्वाते कुर्वते (आ०)

करोति कुरुतः कुर्वन्ति (प०)

षष्ठः पाठः

संस्कृतसाहित्ये पर्यावरणम्

[अधुना वैज्ञानिके युगे यदा प्रकृतिः असन्तुलिता जाता तदा पर्यावरणस्य चर्चा भवति। कथं प्रदूषणं दूरीकरणीयम्, प्रकृतिः सन्तुलिता भवेत्, पशुपक्षिणः स्वस्वरूपेषु स्थिता भवन्तु, मानवश्च शुद्धं जलं वायुं च लभेत, जीवनं च कल्याणमयं स्यादिति प्रश्नः भूयोभूयः सर्वान् आन्दोलयति। संस्कृतसाहित्ये नेयमवस्था आसीदिति पाठेऽस्मिन् संक्षेपेण आदर्शरूपस्य पर्यावरणस्य निरूपणं वर्तते।]

भूमिर्जलं नभो वायुरन्तरिक्षं पशुस्तृणम् ।
साम्यं स्वस्थत्वमेतेषां पर्यावरणसंज्ञकम् ॥

संस्कृतसाहित्यस्य महती परम्परा संसारस्य सर्वान् विषयानूरीकृत्य प्रचलिता। प्रकृतिसंरक्षणं पर्यावरणस्य संतुलनं वा तत्र स्वभावतः उपस्थापितमस्ति। वैदिककाले प्रकृतेरुपकरणानि देवरूपाणि प्रकल्पितान्यभवन्। पर्जन्यो वेदे इत्थं स्तूयते–

इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते
यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ।

मेघः पृथिवीं जलेन रक्षति तदा सर्वेभ्यः अन्नं भवति। एवमेव ये वनस्पतयः फलयुक्ता अफला वा, पुष्पवन्तः अपुष्पा वा सर्वेऽपि ते मानवान् रक्षन्तु, पापानि अर्थात् मलानि दूरीकुर्वन्तु–

याः फलिनी या अफलाः अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।
बृहस्पति-प्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥

अत्र ओषधयो देव्यः स्तूयन्ते।

संस्कृतकाव्येषु प्रकृतिवर्णनम् आवश्यकं विद्यते। कथ्यते यत् ऋतुः, सागरः, नदी, सूर्योदयः, सन्ध्या, चन्द्रोदयः, सरोवरः, उद्यानम्, वनम्- इत्यादीनि उपादानानि अवश्यं वर्णनीयानि भवन्ति महाकाव्ये। वाल्मीकिः सरोवरश्रेष्ठां पम्पां वर्णयति–

नाना-द्रुमलताकीर्णां शीतवारिनिधिं शुभाम् ।

पद्मसौगन्धिकैस्ताम्रां शुक्लां कुमुदमण्डलैः ॥

संस्कृतकाव्येषु स्वस्थपर्यावरणस्य कल्पनया स्वाभाविकरूपेण प्रवहन्तीनां नदीनां वर्णनं बाहुल्येन लभ्यते, जलप्लावनस्य वर्णनं तु विरलमेव। सूर्यतापितः ज्येष्ठमासस्य मध्याह्नः बाणभट्टेन वर्णितः। स च स्वाभाविकः। वस्तुतः स्वाभाविकरूपेण प्रवर्तमानानाम् ऋतूनां वर्णनेन पर्यावरणं प्रति कवीनामास्था दृश्यते। ग्रीष्मातपेन सन्तप्तस्य रक्षां वृक्षाः कुर्वन्ति इति प्रकृतिवरदानम्। अतएव मार्गेषु वृक्षारोपणं पुण्यमिति प्रतिपादितम्। फलवन्तो वृक्षास्तु परोपकारिणः इति कथयति नीतिकारः–

स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः

स्वयं न वारीणि पिबन्ति नद्यः ।

नरा कन्याश्च वृक्षान् प्रति ममताशीला इति शाकुन्तले नाटके वर्ण्यते। शकुन्तला वृक्षान् जलेन तर्पयित्वैव स्वयं जलं पिबति–

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या ।

किं च भट्टिः शरत्काले जलाशयेषु कमलानां तद्वर्तिनां भ्रमराणां च वर्णनं करोति–

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं

न पङ्कजं तद् यदलीनषट्पदम् ।

वसन्ते तु सर्वा प्रकृतिः शोभनतरा भवति इति कालिदासः कथयति–

द्रुमाः सुपुष्पाः सलिलं सपद्मं

सर्वं प्रिये चारुतरं वसन्ते ।

कालिदासः पशूनां स्वाभाविकस्थितेः निरूपणमेव करोति–

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं

छाया-बद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।

एवं प्राचीनभारते साहित्यकाराः सर्वस्यापि पर्यावरणस्य स्वस्थतां प्रति जागरूका अभवन्। कुत्रापि प्रकृतेः असन्तुलनं न भवेत् इति प्रयासशीलाः आसन्।

शब्दार्थाः

पर्यावरणम्	प्राकृतिकवस्तूनां संतुलनम्	पृथिवी, जल, वायु आदि वस्तुओं (परितः आवरणम्) की साम्यावस्था
अन्तरिक्षम्	स्वर्गपृथिव्योः अन्तरम्	आकाश
ऊरीवृत्य	अंगीकृत्य	स्वीकार करके
पर्जन्यः	जलदः	बरसने वाला मेघ
इरा	पृथिवी (इं कामं राति इति)	धरती
रेतसावति	जलेन रक्षति	जल द्वारा रक्षा करता है
फलिनीः	फलयुक्ताः	फलों से परिपूर्ण
अंहसः (अंहस् + पञ्चमी)	पापात्	पाप से
द्रुमलताकीर्णां	द्रुमैः लतामिश्च आकीर्णा (वृक्षलतापूर्णां)	वृक्षों और लताओं से भरी
पद्मसौगन्धिकैः	कमलसौरभैः	कमलों की सुगन्धों से
कुमुदमण्डलैः	कुमुदपुष्पसमूहैः	कुमुदिनी के फूलों से
जलप्लावनस्य	जलौघस्य, जलपूरस्य	बाढ़ का
विरलम्	दुर्लभम्	दुर्लभ, बहुत कम
व्यवस्यति	प्रयतते	प्रयास करता है
अलीनषट्पदम्	भ्रमरवियुक्तम्	भौरों से शून्य
द्रुमाः	वृक्षाः	पेड़
गाहन्तां	निमज्जन्तु	डुबकी लगायें
निपानसलिलं	सरोवरजलम्	तालाब का पानी
रोमन्थम्	भुक्तग्रासचर्वणम्	जुगाली, पागुर

व्याकरणम्

(क) संधिविच्छेदः–

पर्यावरणम्	परि + आवरणम्
नेयम्	न + इयम्
मुञ्चन्त्वंहसः	मुञ्चन्तु + अंहसः
प्रकल्पितान्यभवन्	प्रकल्पितानि + अभवन्
सौगन्धिकैस्ताम्रम्	सौगन्धिकैः + ताम्रम्
तर्पयित्वैव	तर्पयित्वा + एव
युष्मास्वपीतेषु	युष्मासु + अपीतेषु
यदलीनषट्पदम्	यत् + अलीनषट्पदम्
शृङ्गैर्मुहुस्ताडितम्	शृङ्गैः + मुहुः + ताडितम्

(ख) व्युत्पतिः/ विग्रहः

पर्यावरणम्	–	परितः आवरणम् (परि + आ + Öवृ + ल्युट्)
साम्यम्	–	समस्य भावः (सम + ष्यञ्)
ऊरीकृत्य	–	ऊरी + Öकृ + ल्यप्
द्रुमलताकीर्णां	–	द्रुमैःलताभिश्च आकीर्णा (द्वन्द्वः, तृतीया तत्पुरुष)
शीतवारिनिधिः	–	शीतश्च असौ वारिनिधिः (कर्मधारय)
सुचारुपङ्कजम्	–	सुचारूणि पंकजानि येषु तत् (बहुव्रीहि)
सपद्मः	–	पद्मेन सह वर्तमानः (सहार्थ बहुव्रीहिः)

अभ्यासः (मौखिकः)

1. **अधोलिखितानां प्रश्नाम् उत्तराणि वदत–**

(क) प्रकृतेः उपकरणानि कथं प्रकल्पितानि?

(ख) प्रकृतिवर्णनं कुत्र आवश्यकम्?

(ग) वाल्मीकिः कं सरोवरं वर्णयति?

(घ) ज्येष्ठमासस्य मध्याह्नः केन वर्णितः?

(ङ) जलाशयेषु कमलानां वर्णनं कः करोति?

अभ्यासः (लिखितः)

1. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषायां पूर्णवाक्येन लिखत–**

(क) अन्नं कथं भवति?

(ख) संस्कृतकाव्येषु नदीनां वर्णनं किमुद्देश्यकम्?

(ग) प्रकृतिवरदानं किम्?

(घ) शाकुन्तले नाटके किं वर्ण्यते?

(ङ) पर्यावरणस्य स्वास्थ्यं प्रति के जागरूकाः?

2. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–**

(क) पर्यावरणस्य किं स्वरूपम्?

(ख) ओषधयो देव्यः कुत्र कथञ्च स्तूयन्ते?

(ग) संस्कृतकाव्येषु प्रकृतेः केषाम् उपादानानां वर्णनं भवति?

(घ) वृक्षारोपणं पुण्यं कथम्?

(ङ) कालिदासमतेन वसन्ते किं भवति?

3. अधोलिखितकथनेषु रेखांकितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत–

(क) संस्कृतसाहित्ये पर्यावरणस्य चर्चा अस्ति।

(ख) पर्जन्यो वेदे स्तूयते।

(ग) मेघः पृथिवीं जलेन रक्षति।

(घ) पृथिवी सर्वेभ्यः अन्नं ददाति।

(ङ) वेदे ओषधयो देव्यः स्तूयन्ते।

(च) संस्कृतमहाकाव्येषु प्रकृतिवर्णनम् आवश्यकम्।

4. कोष्ठकाद् उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–

(क) इरा विश्वस्मै .... जायते। (**देवाय/ भुवनाय**)

(ख) ता नो .... अंहसः। (**गच्छन्तु/ मुञ्चन्तु**)

(ग) वाल्मीकिः .... पम्पां वर्णयति। (**सरोवरश्रेष्ठां/ नदीश्रेष्ठाम्**)

(घ) सर्वं प्रिये .... वसन्ते। (**निम्नतरं/ चारुतरम्**)

(ङ) मृगकुलं .... अभ्यस्यतु। (**पाठं/ रोमन्थम्**)

(च) स्वयं न .... पिबन्ति नद्यः। (**दुग्धानि/ वारीणि**)

5. अधोलिखितपदानां सन्धिविच्छेदं कृत्वा पूर्ववर्णं परवर्णञ्च निर्दिशत–

यथा– **बालकस्तु** = **बालकः** + **तु**। (**अः** + **त्**)

1. **कालिदासस्तु** = ... + ...
2. **वृक्षास्तु** = ... + ...
3. **कन्याश्च** = ... + ...
4. **पठितस्तेन** = ... + ...
5. **मुहुस्ताडितम्** = ... + ...
6. **मानवश्च** = ... + ...

6. अधोलिखितपदेषु मूलशब्दं विभक्तिं वचनं च लिखत–

		मूलशब्दः	विभक्तिः	वचनम्
यथा–	**वैज्ञानिके**	वैज्ञानिक	सप्तमी	एकवचनम्
1.	पर्यावरणम्			
2.	साहित्ये			
3.	भुवनाय			
4.	सर्वेभ्यः			
5.	स्वरूपेषु			
6.	वृक्षान्			

7. अधोलिखित क्रियापदेषु धातुं, लकारं, पुरुषं वचनञ्च निर्दिशतः–

		धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
यथा–	कथयति	कथ्	लट्	प्रथमपुरुष	एकवचन
1.	भवति	....	....	....	....
2.	रक्षति	....	....	....	....
3.	कुर्वन्तु	....	....	....	....
4.	मुञ्चन्तु	....	....	....	....
5.	आसन्	....	....	....	....

8. उदाहरणमनुसृत्य प्रत्येकम् अव्ययपदेन वाक्यद्वयं रचयत–

1. अधुना – अधुना पर्यावरणस्य चर्चा भवति।
2. अत्र – अत्र पर्यन्यदेवः स्तूयते।
3. इति – जलं शुद्धं पेयञ्च तिष्ठेत् इति समस्या अस्ति।

योग्यता-विस्तारः

वृक्षाः पर्यावरणस्य जनकाः सन्ति। अतस्ते अस्माकं वन्दनीयाः। भारतीयायां संस्कृतौ वृक्षाः पूज्याः तेषामुत्पाटनं वर्जितम्। वृक्षारोपणं तद्रक्षणं तु पुण्यतमं मन्यते। तद्यथा–

दशकूपसमावापी दशवापीसमः ह्रदः ।

दशह्रदसमः पुत्रो दशपुत्रसमो द्रुमः ॥

(मत्स्यपुराणम्)

अन्यत्रापि कथितम्–

देवलोकगतस्यापि नाम तस्य न नश्यति ।

अतीतानागताँश्चैव पितृवंशाँश्च भारत ॥

तारयेद् वृक्षरोपी तु तस्माद् वृक्षान् विरोपयेत् ।

तस्य पुत्रा भवन्त्येव पादपानामसंशयम् ॥

तुलसीपादपः वायुप्रदूषणम् अपनयति इति निगदितं पुराणेषु–

तुलसी कानने चैव गृहे यस्यावतिष्ठते ।

तद्गृहं तीर्थमित्याहुः नायान्ति यमकिंकराः ॥

तुलसीगन्धमादाय यत्र गच्छति मारुतः ।

दिशो दश पुनात्याशु भूतग्रामाँश्चतुर्विधान् ॥

(पद्मोत्तरखण्डम्)

तुलसी विषमज्वरं नाशयति–

पीतो मरीचिचूर्णेन तुलसीपत्रजो रसः ।

द्रोणपुष्परसोऽप्येवं निहन्ति विषमं ज्वरम् ॥

सप्तमः पाठः

ज्ञानं भारः क्रियां विना

[पञ्चतन्त्रनामकस्य संस्कृतनीतिकथाग्रन्थस्य अन्तिमे तन्त्रे विद्यमानायाः कथायाः सम्पादितः अंशोऽयं पाठः। अस्यां कथायां व्यवहारं विना शुष्कस्य ज्ञानस्य निरर्थकता दर्शिता। उक्तं च– 'शास्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति मूर्खाः, यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान्।' अत्रोपदेशो लभ्यते यत् व्यवहारो बुद्धिः क्रिया वा ज्ञानस्य परिणामः भवति। व्यवहारं विना तु पाण्डित्यं व्यर्थं भारभूतं च।]

वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा ।
बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः ॥

एकस्मिन् नगरे चत्वारः युवानः परस्परं मित्रभावेन निवसन्ति स्म। तेषां त्रयः शास्त्रपारंगताः, परन्तु बुद्धिरहिताः। एकस्तु बुद्धिमान् केवलं शास्त्रपराङ्मुखः। अथ तैः कदाचिन्मित्रैर्मन्त्रितम्– 'को गुणो विद्यायाः येन देशान्तरं गत्वा भूपतीन् परितोष्य अर्थोपार्जना न क्रियते? तत्पूर्वदेशं गच्छामः।' तथानुष्ठिते किञ्चिन्मार्गं गत्वा तेषां ज्येष्ठतरः प्राह– 'अहो! अस्माकमेकश्चतुर्थो मूढः केवलं बुद्धिमान्। न च राजप्रतिग्रहो बुद्ध्या लभ्यते विद्यां विना। तन्नास्मै स्वोपार्जितं दास्यामः। तद्गच्छतु गृहम्।' ततो द्वितीयेनाभिहितम्– 'भोः सुबुद्धे! गच्छ त्वं स्वगृहम्, यतस्ते विद्या नास्ति।'

ततस्तृतीयेनाभिहितम्– 'अहो, न युज्यते एवं कर्तुम्। यतो वयं बाल्यात्प्रभृत्येकत्र क्रीडिताः। तदागच्छतु महानुभावोऽस्मदुपर्जितवित्तस्य समभागी भविष्यतीति। उक्तञ्च–

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्।
उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम्॥

तदागच्छतु एषोऽपि इति। तथानुष्ठिते तैः मार्गाश्रितैरटव्यां कतिचिदस्थीनि दृष्टानि। ततश्चैकेनाभिहित्तम्– 'अहो! अद्य विद्यापरीक्षा क्रियते। कतिचिदेतानि मृतसत्त्वस्यास्थीनि तिष्ठन्ति। तद्विद्याप्रभावेण जीवनसहितानि कुर्मः। अहमस्थिसञ्चयं करोमि। ततश्च तेनौत्सुक्यात् अस्थिसञ्चयः

कृतः। द्वितीयेन चर्ममांसरुधिरं संयोजितम्। तृतीयोऽपि यावज्जीवनं सञ्चारयति तावत्सुबुद्धिना वारितः– 'भोः तिष्ठतु भवान्, एष सिंहो निष्पाद्यते। यद्येनं सजीवं करिष्यसि ततः सर्वानपि व्यापादयिष्यति, इति तेनाभिहितः स आह– 'धिङ मूर्ख! नाहं विद्याया विफलतां करोमि।' ततस्तेनाभिहितम्– 'तर्हि प्रतीक्षस्व क्षणं यावदहं वृक्षमारोहामि।' तथानुष्ठिते यावत् सजीवः कृतस्तावत्ते त्रयोऽपि सिंहेनोत्थाय व्यापादिताः। स च पुनर्वृक्षादवतीर्य गृहं गतः। अतः उच्यते–

अवशेन्द्रियचित्तानां हस्तिस्नानमिव क्रिया ।
दुर्भगाभरणप्रायो ज्ञानं भारः क्रियां विना ॥

शब्दार्थाः

पारंगताः	निष्णाताः	निपुण
बुद्धिरहिताः	व्यवहारज्ञानशून्याः	व्यावहारिक ज्ञान न रखने वाला
शास्त्रपराङ्मुखः	अनधीतशास्त्रः	शास्त्रों के अध्ययन से रहित
देशान्तरम्	अन्यः देशः	अन्य देश
अर्थोपार्जना	धनलाभः	धन की प्राप्ति
राजप्रतिग्रहः	राजानुग्रहः	राजा से प्राप्त धन आदि
अभिहितम्	कथितम्	कहा
वित्तस्य	धनस्य	धन का
समभागी	समानलाभयुक्तः	समान लाभ पाने वाला
लघुचेतसाम्	क्षुद्रचित्तानाम्	नीच बुद्धि वालों का
कुटुम्बकम्	परिवारः	परिवार
सत्त्वस्य	जीवस्य	जीव का
रुधिरम्	रक्तम्	रक्त, खून
संयोजितम्	समाहरणं कृतम्	इकट्ठा किया
प्रतीक्षस्व	प्रतीक्षां कुरु	प्रतीक्षा करो
वारितः	न करणाय प्रेरितः	रोका गया

निष्पाद्यते	निर्मितः भवति	बन जाता है
व्यापादयिष्यति	मारयिष्यति	मार देगा
अवशेन्द्रियचित्तानाम्	येषाम् इन्द्रियाणि चित्तं च स्ववशे न सन्ति	जिनके इन्द्रिय और मन अपने वश में नहीं
दुर्भगाभरणप्रायः	कुरूपस्य अनेकाभूषणैः अलंकरणम्	असुन्दर को अलंकारों से लादना
अटव्याम् **(अटवी + सप्तमी)**	वने, अरण्ये	वन में

व्याकरणम्

(क) सन्धिविच्छेद–

बुद्धिर्न	–	बुद्धि + न
बुद्धिरुत्तमा	–	बुद्धिः + उत्तमा
एकस्तु	–	एकः + तु
कदाचिन्मित्रैर्मन्त्रितम्	–	कदाचित् + मित्रैः + मन्त्रितम्
अर्थोपार्जना	–	अर्थ + उपार्जना
तथानुष्ठिते	–	तथा + अनुष्ठिते
किञ्चिन्मार्गम्	–	किम् + चित् + मार्गम्
अस्माकमेकश्चतुर्थः	–	अस्माकम् + एकः + चतुर्थः
तन्नास्मै	–	तत् + न + अस्मै
स्वोपार्जितम्	–	स्व + उपाजितम्
ततस्तृतीयेनाभिहित्तम्	–	ततः + तृतीयेन + अभिहितम्
बाल्यात्प्रभृत्येकत्र	–	बाल्यात् + प्रभृति + एकत्र
महानुभावोऽस्मदुपार्जितवित्तस्य	–	महानुभावः + अस्मत् + उपार्जितवित्तस्य
उदारचरितानान्तु	–	उदारचरितानाम् + तु
एषोऽपि	–	एषः + अपि

मार्गाश्रितैरटव्याम्	–	मार्ग + आश्रितैः + अटव्याम्
कतिचिदस्थीनि	–	कतिचित् + अस्थीनि
ततश्चैकेनाभिहितम्	–	ततः + च + एकेन + अभिहितम्
कतिचिदेतानि	–	कतिचित् + एतानि
तेनौत्सुक्यात्	–	तेन + औत्सुक्यात्
यावज्जीवनम्	–	यावत् + जीवनम्
यद्येनम्	–	यदि + एनम्
कृतस्तावत्ते	–	कृतः + तावत् + ते
सिंहेनोत्थाय	–	सिंहेन + उत्थाय
पुनर्वृक्षादवतीर्य	–	पुनः + वृक्षात् + अवतीर्य

(ख) समासविग्रहः

बुद्धिहीनाः	–	बुद्ध्या हीनाः (तृतीया तत्पु०)
शास्त्रपारंगताः	–	शास्त्रेषु पारंगता (सप्तमी तत्पु०)
बुद्धिरहिताः	–	बुद्ध्या रहिताः (तृतीया तत्पु०)
शास्त्रपराङ्मुखः	–	शास्त्रेभ्यः पराङ्मुखः (पञ्चमी तत्पु०)
देशान्तरम्	–	अन्यः देशः (कर्मधारय)
अर्थोपार्जना	–	अर्थस्य उपार्जना (षष्ठी तत्पु०)
महानुभावः	–	महान् चासौ अनुभावः (कर्मधारय)
लघुचेतसाम्	–	लघु चेतो येषां ते (बहुव्रीहि) तेषाम्
उदारचरितानाम्	–	उदारं चरितं येषां ते (बहुव्रीहि) तेषाम्
मार्गाश्रितैः	–	मार्गम् आश्रितः (द्वितीयाः तत्पु०) तैः
अस्थिसञ्चयः	–	अस्थीनां सञ्चयः (षष्ठी तत्पु०)
चर्ममांसरुधिरम्	–	चर्म च मांसं च रुधिरं च तेषां समाहारः (द्वन्द्वः)

अवशेन्द्रियचित्तानाम् – न वशे सन्ति इन्द्रियाणि चित्तं च येषाम् (ब०व्री०)

दुर्भगाभरणम् – दुर्भगानाम् आभरणम् (षष्ठी तत्पु०)

सजीवः – जीवनेन सह वर्तमानः (सहार्थ बहुव्रीहि)

(ग) व्युत्पत्तिः (प्रकृतिप्रत्ययविभागः)

परितोष्य – परि + Öतुष् + णिच् + ल्यप्

कर्तुम् – Öकृ + तुमुन्

मूढः – Öमुह् + क्त

एकत्र – एक + त्रल् (तद्धित)

व्यापादितः – वि + आ + Öपद् + णिच् + क्त

अवतीर्य – अव + Öतृ + ल्यप्

अभिहितम् – अभि + Öधा + क्त

अनुष्ठितः – अनु + Öस्था + क्त

उपार्जितः – उप + Öअर्ज् + क्त

आश्रितः – आ + Öश्रि + क्त

अभ्यासः (लिखितः)

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् एकपदेन वदत–

(क) तेषां त्रयः केन व्यापादिताः?

(ख) तेषां त्रयः शास्त्रपारंगताः किन्तु कीदृशाः आसन्?

(ग) प्रथमः युवकः किम् अकरोत्?

(घ) चर्ममांसरुधिरं केन संयोजितम्?

(ङ) चतुर्थः वृक्षादवतीर्य कुत्र गतः?

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् एकवाक्येन वदत–

(क) अयं निजः परः वा इति कस्य गणना भवति?

(ख) विद्यायाः का उत्तमा?

(ग) त्रयोऽपि केन व्यापादिताः?

(घ) मार्गाश्रितैः तैः अटव्यां कानि दृष्टानि?

(ङ) किं सिंहः वन्यपशुः अस्ति?

अभ्यासः (मौखिकः)

1. सन्धिविच्छेदं कुरुत–

एकस्तु, मित्रैर्मन्त्रितम्, भविष्यतीति, मार्गाश्रितैः, ततश्च, यावज्जीवनम्।

2. समासविग्रहं कुरुत–

बुद्धिहीनाः, देशान्तरम्, अर्थोपार्जना, उदारचरितः, अस्थिसञ्चयः, सजीवः

3. प्रकृतिप्रत्ययविभागं कुरुत–

मूढः, कर्तुम्, अवतीर्य, एकत्र, अभिहितम्, आश्रितः।

4. संस्कृतभाषया अनुवादं कुरुत–

(क) किसी गाँव में चार युवक रहते थे।

(ख) वे परस्पर मित्रभाव से रहते थे।

(ग) अर्थोपार्जन के लिए वे दूसरे देश में गये।

(घ) उन्होंने एक स्थान पर अस्थियाँ देखीं।

(ङ) वे अस्थियाँ एक सिंह की थीं।

ÿ. अधोलिखितेषु कोष्ठपदेन समुचितेन रिक्तस्थानं पूरयत–

(क) कदाचित् तैः .... मन्त्रितम्। (**विप्रैः/ साधुभिः/ मित्रैः**)

(ख) राजपरिग्रहः .... विना न लभ्यते। (**धनं/ बुद्धिं/ विद्यां**)

(ग) .... चरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्। (**उदार/ विशाल**)

(घ) त्रयोऽपि .... व्यापादिताः। (**दस्युना/ सिंहेन**)

(ङ) तृतीयः पुरुषः सुबुद्धिना ....। (**वारितः/ प्रेरितः**)

योग्यता-विस्तारः

इस पाठ के अंत में एक पद्य है जिसमें ज्ञान और व्यवहार का सम्बन्ध दिखाया गया है। हाथी के स्नान का दृष्टांत है कि उसे अच्छी तरह कोई नहला भी दे तो वह पुनः धूल में लोट जाता है या सिर पर धूल अपनी सूँड़ से फेंकता है। स्नान उसके लिए व्यर्थ हो जाता है। जिन लोगों के मन और इन्द्रिय वश में नहीं रहते, हाथी के समान जो मनमाना करते हैं, उन्हें ज्ञान मिलना व्यर्थ है। उसका उपयोग वे नीचता दिखाने में ही करेंगे। ऐसे लोगों का ज्ञान वैसा ही है जैसे किसी कुरूप पर अलंकारों का बोझ लाद दें। उसका रूप तो नहीं बदलेगा, अलंकार उसके लिए भार-रूप रहेंगे।

'क्रिया' शब्द के अनेक अर्थ हैं–

(1) व्याकरण में–जाना, खाना आदि।

(2) व्यवहार

(3) विद्या

(4) कार्य

(5) संस्कार इत्यादि।